

WOLFGANG KAHL*

**OCHRONA KLIMATU A KONSTYTUCJA –
HISTORYCZNE POSTANOWIENIE
FEDERALNEGO TRYBUNAŁU KONSTYTUCYJNEGO
Z 24 MARCA 2021 ROKU****

**CLIMATE PROTECTION AND THE CONSTITUTION –
THE HISTORIC DECISION OF THE GERMAN FEDERAL
CONSTITUTIONAL COURT OF 24 MARCH 2021**

This paper assesses the impact of the decision of the German Federal Constitutional Court of 24 March 2021 on German and European legal regulation in the field of climate protection. The main thesis argues there is a need to change both legal regimes towards a decisive reduction of carbon dioxide emissions. The climate provision has given new impetus to the challenge of ecological transformation, which the German legislator has thus far been unable to meet. Although the Court found the existing regulation of German law to be compatible with the Constitution, nevertheless, as global warming intensifies, the requirements to strengthen environmental protection may increase, and the Court is likely to subject existing legal regulations to more rigorous review. There is currently much speculation in the scholarly literature concerning the significance of the Federal Constitutional Court's ruling. Ultimately, however, the question of whether this ruling will remain a special case or will initiate a line of jurisprudence towards greater intergenerational justice will only be answered by future judicial decisions.

Keywords: climate protection; greenhouse gas emissions; intergenerational debt; constitutional complaint; Constitutional Court

Przedmiotem opracowania jest ocena wpływu orzeczenia niemieckiego Trybunału Konstytucyjnego z 24 marca 2021 r. na niemiecką i europejską regulację prawną z zakresu ochrony klimatu. Główna teza sprowadza się do konieczności zmiany obu reżimów prawnych w kierunku zdecydowanego ograniczenia emisji dwutlenku węgla do środowiska. Postanowienie klimatyczne dało nowy impuls do podjęcia wyzwania ekologicznej transformacji, któremu dotychczas niemiecki prawodawca nie był w stanie sprostać. Wprawdzie Trybunał uznał dotychczasową regulację prawa niemieckiego za zgodną z Konstytucją, niemniej w miarę nasilania się globalnego ocieplenia wymagania dotyczące wzmocnienia ochrony środowiska mogą wzrosnąć, a Trybunał prawdopo-

* Wolfgang Kahl
Heidelberg University, Germany / Uniwersytet w Heidelbergu, Niemcy
wolfgang.kahl@jurs.uni-heidelberg.de, <https://orcid.org/0000-0002-3255-4951>

** Artykuł jest pogłębioną wersją wykładu wygłoszonego 3 grudnia 2021 r. podczas inauguracji Szkoły Prawa Niemieckiego na Wydziale Prawa i Administracji UAM.

dobnie dokona bardziej rygorystycznego przeglądu obowiązującej regulacji prawnej. W literaturze istnieje obecnie wiele spekulacji na temat zakresu znaczenia postanowienia Federalnego Trybunału Konstytucyjnego. Ostatecznie jednak na pytanie, czy orzeczenie to pozostanie szczególnym przypadkiem, czy też zapoczątkuje linię orzeczniczą zmierzającą do większej sprawiedliwości międzypokoleniowej, odpowiedzieć może jedynie przyszłe orzecznictwo sądowe.

Słowa kluczowe: ochrona klimatu; emisja gazów cieplarnianych; dług międzypokoleniowy; skarga konstytucyjna; Trybunał Konstytucyjny

I. KONTEKST

Antropogeniczna globalna zmiana klimatu jest obecnie powszechnie uznanym faktem¹. Według Międzyrządowego Zespołu ds. Zmian Klimatu (IPCC – Intergovernmental Panel on Climate Change), jeśli rozwój cywilizacyjny będzie postępował w sposób niepowstrzymany, istnieje zagrożenie utraty kontroli nad globalnym ociepleniem. Jeżeli emisja gazów cieplarnianych (przede wszystkim dwutlenku węgla [CO₂]², ale także metanu itp.) nie zostanie natychmiast, szybko i na dużą skalę ograniczona, to zgodnie z najnowszym raportem IPCC, opublikowanym w sierpniu 2021 r.³, cel ograniczenia wzrostu o 1,5 stopnia Celsjusza może zostać przekroczony już w 2030 r. i istnieje groźba wzrostu temperatury o 2,7 stopnia Celsjusza do 2100 r. w porównaniu z poziomem sprzed epoki przemysłowej, co będzie miało katastrofalne skutki dla środowiska i ludzi (powodzie, ulewne deszcze, ekstremalne upały, pożary lasów, susze/nieurodzaje itp.)⁴. Konieczna jest zatem zdecydowana i szybka transformacja ekologiczna⁵, której celem będzie zneutralizowanie emisji gazów cieplarnianych⁶.

O ile w tym zakresie nie brakuje europejskich i niemieckich celów ochrony klimatu, o tyle problemem jest rażący brak ich realizacji zarówno na szczeblu unijnym, jak i krajowym. Rzeczywista polityka ochrony klimatu pozostaje daleko w tyle za celami, ponieważ w większości obszarów nadal brakuje „twardych”, konkretnych środków.

Jak dotąd proces polityczny okazał się zbyt niezdecydowany i połowiczny w rozwiązywaniu problemu klimatu. Jest ku temu wiele powodów, m.in. brak odpowiednich przedstawicieli i strukturalny deficyt zrównoważonego rozwoju demokracji parlamentarnej, w której – jak dobrze wiadomo – przy-

¹ Pouczająca wiedza na temat rzeczywistych podstaw zmian klimatu BVerfG (= Bundesverfassungsgericht = Federalny Trybunał Konstytucyjny w Niemczech) z 4 marca 2021 r., 1 BvR 2656/18, 1 BvR 78/20, 1 BvR 96/20, 1 BvR 288/20, *Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht* 2021: 951, nb. 16 n.

² Odpowiada za 87% emisji gazów cieplarnianych w Niemczech.

³ IPCC (2021): 5 n.; 15 n.

⁴ Por. Steppat (2021): 2. Zob. także Ekardt, Heß (2021): 1423.

⁵ W tym sensie również BVerfG (przyp. 1), nb. 37.

⁶ Eifert (2021): 1086; Sachverständigenrat für Umweltfragen (2020): 39 n. Na temat faktycznych podstaw ochrony klimatu w szczegółach BVerfG (przyp. 1) nb. 31 n.

sze pokolenia nie mają głosu i w której krótkoterminowe interesy gospodarczo-społeczne są regularnie przedkładane nad długoterminowe interesy ekologiczne ze względu na chęć zdobycia i utrzymania władzy oraz krótki okres legislacyjny⁷.

II. CLIMATE CHANGE LITIGATION JAKO GLOBALNY TREND

Na tle ograniczonej perspektywy długoterminowej i ograniczonej zdolności parlamentów do zrównoważonego rozwoju od kilku lat na całym świecie szerzy się tendencja, aby w celach kompensacyjnych w coraz większym stopniu polegać na innych aktorach politycznych, przede wszystkim na protestach społeczeństwa obywatelskiego (np. Fridays for Future), ale także na sądach i trybunałach, które mają być instrumentalnie wykorzystywane na rzecz skuteczniejszej ochrony klimatu⁸.

Owa „Climate Change Litigation” lub „Strategic Litigation” nie jest z pewnością niekontrowersyjna⁹ na tle zasad demokracji parlamentarnej¹⁰ i podziału władzy¹¹, ale coraz bardziej zyskuje na znaczeniu jako tendencja globalna. Postępowania prowadzone są na wszystkich płaszczyznach: prawa publicznego, prawa cywilnego¹² i prawa karnego. W zakresie prawa publicznego uwzględniono wszystkie szczeble prawa lub sądownictwa, od ETPC¹³ oraz ETS¹⁴ do federalnych i landowych trybunałów konstytucyjnych oraz sądów administracyjnych¹⁵. Po osiągnięciu przez skarżących pierwszych, głośnych sukcesów, z których wymienić tu należy jedynie¹⁶ sprawę *Urgenda*¹⁷ w Ho-

⁷ W podsumowaniu do tego Kloepfer, Wiedmann (2021): 1334 n. z dalszymi dowodami w przyp. 20–25.

⁸ Kahl, Gärditz (2021): Einführung nb. 6; § 3 nb. 34, 35, 39; § 6 nb. 136 n. Kompleksowo Kahl, Weller (2020); Sindico, Mbengue (2021); Saurer (2018); Franzius (2021); Frenz-(2021b).

⁹ Krytyczny np. Graf Kielmansegg (2021): 5; Müller (2021b): 1; Müller (2021a): 1; Spieth, Hellmann (2020): 1405; Wegener (2019): 3 n. Stanowczo odmienny pogląd Graser (2019): 271 n.; Verheyen (2021): 133 n.; odmiennie Friedrich (2021): 726 n.; Kloepfer, Wiedmann (2021): 1134, 1135, 1340.

¹⁰ Szczelbel państwowy: art. 20 ust. 1 oraz 2 GG; landów: art. 28 ust. 1 zd. 1 GG, EU: art. 23 ust. 1 zd. 1 GG, art. 2 zd. 1, art. 10 EUV.

¹¹ Art. 20 ust. 2 zd. 2 GG.

¹² Zob. np. decyzja w sprawie Shell wydana przez Rechtbank Den Haag (BG Den Haag), 25.05.2021, C/098/571932/HA ZA 19-379. Tak: Wagner (2021b): 348 n.; Weller (2021).

¹³ W sprawie toczącego się tam postępowania (powołując się na art. 2, a w szczególności art. 8 EKPC) por. Peters (2021): 164 n.

¹⁴ EuGH z 25.03.2021, C-565/19 P, Carvalho, ECLI:EU:C:2021:252; w skrócie: Krämer (2019): 198 n.

¹⁵ Por. w przypadku Niemiec VG Berlin (= Trybunał Administracyjny Berlin) z 31.10.2019, Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht 2020: 1289. Tak: Kahl, Gärditz (2021): § 3 nb. 34; § 6 nb. 141.

¹⁶ Zob. również, np., Irlandzki Sąd Najwyższy, orzeczenie z 31.7.2020, Appeal No: 205/19.

¹⁷ Hoge Raad, orzeczenie z 20.12.2019, 19/00135, ECLI:NL:HR:2019:2007; poprzednio: Ge-rechtshof Den Haag, 9.10.2018, 200178145/01, ECLI:NL:GHDHA:2018:2610. Tak: Hänni (2020): 616 n.; Saurer, Purnhagen (2016): 16 n.; Schomerus (2020): 322 n.; Stürmlinger (2020): 170 n.; Voland (2019): 114 n.

landii, nie dziwi fakt, że fala skarg przybrała szerszy wymiar, a wspierają ją różni skarżący (krajowe i zagraniczne osoby fizyczne, organizacje pozarządowe, gminy itp.¹⁸). Częściowy sukces skarżących przed niemieckim Federalnym Trybunałem Konstytucyjnym, który zaskoczył większość niemieckich prawników¹⁹, jeszcze bardziej wzmocni tę tendencję.

III. STAN FAKTYCZNY

Czego dotyczyło postępowanie przed Federalnym Trybunałem Konstytucyjnym? Przedmiotem rozpoznania były cztery skargi konstytucyjne wniesione łącznie przez 47 skarżących, w tym młode osoby fizyczne i stowarzyszenia ekologiczne z Niemiec, a także mieszkańców Bangladeszu i Nepalu. Przedmiotem skargi konstytucyjnej była niemiecka ustawa o ochronie klimatu (KSG)²⁰. Ustawa ta ma na celu zapewnienie realizacji krajowych celów w zakresie ochrony klimatu oraz zgodności z celami europejskimi w ramach zabezpieczenia przed skutkami globalnych zmian klimatycznych (§ 1 zd. 1 KSG). Podstawą do tego jest zobowiązanie w ramach Porozumienia Paryskiego z grudnia 2015 r., zgodnie z którym wzrost średniej globalnej temperatury ma być ograniczony do „znacznie poniżej 2 stopni Celsjusza, a jeśli to możliwe, do 1,5 stopnia Celsjusza” w porównaniu z poziomami sprzed epoki przemysłowej (§ 1 zd. 3 KSG). W tym celu do roku 2030 należy stopniowo redukować emisję gazów cieplarnianych o co najmniej 55% w stosunku do roku 1990 (§ 3 ust. 1 KSG), dla których ustawa reguluje dopuszczalne roczne poziomy emisji w różnych sektorach (§ 4 ust. 1 zd. 3 KSG w zw. z Załącznikiem 2). Ustawa nie zawierała jednak regulacji dotyczących okresu po 2030 r. Przewidywała ona jedynie, że rząd federalny w 2025 r. w drodze rozporządzenia ustali corocznie zmniejszające się poziomy emisji na okres po 2030 r.

Skarżący twierdzili, że państwo nie przyjęło w związku z tym wystarczających regulacji w celu terminowego zmniejszenia emisji gazów cieplarnianych²¹. Powoływali się przy tym przede wszystkim na zobowiązania państwa do ochrony praw podstawowych na podstawie art. 2 ust. 2 zd. 1 GG (prawo podstawowe do nietykalności cielesnej) oraz art. 14 ust. 1 GG (swoboda posiadania). Zgodnie z utrwalonym orzecznictwem Federalnego Trybunału Konstytucyjnego te obowiązki ochrony odpowiadają subiektywnym roszczeniom o ochronę jednostki, które mogą być dochodzone w drodze skargi konstytucyjnej (art. 93 ust. 1 nr 4a GG, §§ 13 nr 8a, §§ 90 i nn. Bundesverfassungsgerichtsgesetz [BVerfGG]).

¹⁸ Zob. np. decyzję francuskiej Conseil d'État z listopada 2020 r. w sprawie skargi dotyczącej gminy Grande-Synthe. Tak: Ringena (2021).

¹⁹ Szanse powodzenia klimatycznych skarg konstytucyjnych były z góry uważane za raczej niewielkie; por. pośrednio Bickenbach (2020): 177; Kahl (2021): 128; Schlacke (2020): 345; ostrożnie optymistycznie Groß (2020): 342; Frenz (2021a): 810 mówi się o tzw. przełomowej sensacji.

²⁰ Bliżej KSG: BVerfG (przyp. 1), nb. 2 n.

²¹ Szczegółowe argumenty skarżących: BVerfG (przyp. 1), nb. 38 n.

IV. DOPUSZCZALNOŚĆ SKARG KONSTYTUCYJNYCH

Kilka słów przed „rozstrzygnięciem”: zgodnie z jednołośnym orzeczeniem Federalnego Trybunału Konstytucyjnego skargi konstytucyjne są dopuszczalne, o ile skarżący są osobami fizycznymi²². Dotyczy to krajowych osób fizycznych, ale także zagranicznych osób fizycznych. W przypadku tych ostatnich nie można wykluczyć, że prawa podstawowe Konstytucji Niemiec zobowiązują również państwo niemieckie do ochrony przed skutkami globalnej zmiany klimatu²³. Z kolei skargi konstytucyjne stowarzyszeń ekologicznych były niedopuszczalne, ponieważ one same nie są posiadaczami praw podstawowych, których dotyczą skargi, a zatem nie są uprawnione do ich wnoszenia. Niemiecka Konstytucja nie przewiduje prawa stowarzyszeń, jako „obrońców przyrody”, do dochodzenia praw podstawowych na rzecz innych osób lub środowiska na zasadzie „powiernictwa”²⁴.

Głównym problemem w kontekście badania dopuszczalności była legitymacja czynna (art. 93 ust.1 nr 4a GG, § 90 ust. 1 BVerfGG)²⁵. Zakłada ona możliwość naruszenia własnych praw podstawowych, a także aktualną, własną i bezpośrednią obawę naruszenia.

Trybunał prawidłowo uznał, że istnieje możliwość naruszenia praw podstawowych skarżących. W tym celu powołuje się z jednej strony na ich roszczenie o ochronę na podstawie art. 2 ust. 2 zd. 1 GG w zw. z art. 14 ust. 1 GG, a z drugiej – wstępne skutki prawne ustawy o ochronie klimatu w odniesieniu do przyszłych ograniczeń podstawowych praw wolnościowych (zob. bardziej szczegółowo pkt V)²⁶. Podstawą skarg konstytucyjnych nie mógł być czysto obiektywnoprawny art. 20a GG (Cel państwowy ochrona środowiska)²⁷. Sąd pozostawił otwartą kwestię²⁸ – sporną w literaturze – czy należy uznać prawo do ekologicznego minimum socjalnego z art. 1 ust. 1 GG (godność człowieka)

²² BVerfG (przyp. 1), nb. 90 n. Sąd uczynił wyjątek od dopuszczalności: skarga 1 BvR 2656/18 została już odrzucona jako niedopuszczalna z powodu braku odpowiedniego przedmiotu zaskarżenia; zarzucane zaniechanie ustawodawcze nie mogło już zostać stwierdzone po uchwaleniu KSG.

²³ BVerfG (przyp. 1), nb. 101. W nawiązaniu do BVerfG z 19.5.2020, 1 BvR 2835/17, ECLI:DE:BVerfG:2020:rs20200519.1bvr283517 (Niemiecka suwerenność jest związana prawami podstawowymi zgodnie z art. 1 ust. 3 GG również wtedy, gdy środki wywołują skutki eksterytorialne). BVerfG przyjmuje jednak, że prawo do odwołania przysługuje jedynie w odniesieniu do obowiązku ochrony wymiaru praw podstawowych. Natomiast przeszłe ograniczenia wolności (intertemporalne zabezpieczenie wolności) przez państwo niemieckie w celu ograniczenia emisji gazów cieplarnianych odnoszą się od początku do Niemiec i nie mogą same w sobie naruszać praw podstawowych osób posiadających prawa podstawowe mieszkających za granicą (BVerfG [przyp. 1], nb. 132).

²⁴ BVerfG (przyp. 1), nb. 136, 137.

²⁵ Zob. – we wszystkich kolejnych punktach węższe niż BVerfG – np. jedynie Berkemann (2021): 708–709 i dowody w tym zakresie; krytycznie również Beckmann (2021): 241; Ruttloff, Freihoff (2021): 922.

²⁶ BVerfG (przyp. 1), nb. 96 n., 116 n.

²⁷ BVerfG (przyp. 1), nb. 112. Ebd. BVerfG również słusznie odrzuca wywodzenie podstawowego prawa ochrony środowiska z Ustawy zasadniczej.

²⁸ BVerfG (przyp. 1), nb. 113. Krytycznie odnosi się do tego pozostawienia otwartego Beckmann (2021): 246–247; Buser (2021).

w zw. z art. 20a GG²⁹, którego zakres ochrony został (zbyt) wąsko zinterpretowany przez sędziów z Karlsruhe – w każdym razie jego zakres ochrony w żadnym wypadku nie pozostawał otwarty³⁰.

Zdaniem Trybunału prawa podstawowe skarżących są obecnie również naruszone³¹. Niewykluczone, że zmiany klimatyczne będą postępować za ich życia w taki sposób, że wpłynie to na ich prawa podstawowe. Trybunał zajmuje się zatem wpływem na (młodych) ludzi, którzy już dziś żyją, a nie prawami tych, którzy będą żyli dopiero w przyszłości, czy nawet przyszłych pokoleń³². W tym kontekście Trybunał mówi o „wstępnym wpływie na przyszłą wolność”³³ i jednocześnie stara się stosować zasadę skutecznej, konkretnie zapobiegawczej ochrony prawnej: Ponieważ „ewentualne nieodwracalne naruszenie praw podstawowych, które nastąpiło dzisiaj, nie mogłoby już zostać skutecznie zakwestionowane w późniejszej skardze konstytucyjnej, skarżący są uprawnieni do złożenia skargi już teraz”³⁴.

Naruszenie praw skarżących dotyczy również naruszenia w ramach osobistej wolności, a więc indywidualnie, ponieważ mogą sami doświadczyć skutków zastosowania środków, które po 2030 r. będą wymagane w celu zmniejszenia emisji CO₂³⁵. „To, że ograniczenia będą dotyczyć praktycznie każdej osoby mieszkającej wówczas w Niemczech, nie stoi na przeszkodzie, by dotyczyły również konkretnie skarżących [...]”³⁶. Z tym również należy się zgodzić, nawet jeśli krąg potencjalnych skarżących jest w ten sposób – w efekcie podobnie jak w przypadku skargi powszechnej³⁷ – bardzo szeroko zakreślony. Sam fakt, że dotyczy to bardzo dużej liczby osób, nie stoi na przeszkodzie naruszeniu indywidualnego prawa podstawowego ani nie czyni z mocy prawa

²⁹ Por. tylko reprezentatywnie z jednej strony twierdząco Calliess (2021): 329–330; Kahl (2021): 123, 124; Buser (2020): 1391–1392, a z drugiej strony odrzucając Voßkuhle (2013): 6. Obszerny materiał dowodowy dotyczący stanu opinii przy BVerfG (przyp. 1), nb. 114; por. również Härtel (2020): 579.

³⁰ BVerfG (przyp. 1), nb. 113 n., 115. Krytyczne w tym względzie z uzasadnieniem Calliess (2021): 355. Z drugiej strony BVerfG, ze względu na niejasność zakresu ochrony, aprobując Klopfer, Wiedmann (2021): 1335.

³¹ BVerfG (przyp. 1), nb. 108 n., 130; por. również BVerfGE 140, 42 nb. 59 z dalszymi dowodami.

³² BVerfG (przyp. 1), nb. 109; zob. również nb. 146.

³³ BVerfG (przyp. 1), nb. 116.

³⁴ BVerfG (przyp. 1), nb. 130. Wcześniej już Kahl (2021): 125; Stürmlinger (2020): 179, w odniesieniu do kryterium sytuacji znaczącego ryzyka (zapobieganie ryzyku) z jednej strony i skutecznej ochrony prawnej z drugiej. Por. na ten temat także ogólnie, w odniesieniu do kryterium sytuacji znaczącego ryzyka (zapobieganie ryzyku) z jednej strony i skutecznej ochrony prawnej z drugiej. Por. na ten temat także ogólnie Möstl (1998): 1033.

³⁵ BVerfG (przyp. 1), nb. 109.

³⁶ BVerfG (przyp. 1), nb. 131; zob. *ibid.*, nb. 108 n. odmiennie (związane z art. 263 ust. 4 AEUV oraz wymóg indywidualnej troski w rozumieniu restrykcyjnej „formuły Plaumanna”) EuGH (przyp. 14); także (związane z § 42 ust. 2 Hs. 2 VwGO) VG Berlin (przyp. 15).

³⁷ Podobnie Berkemann (2021): 709: „»prewencyjny« abstrakcyjny przegląd norm przez każdego obywatela”; Hofmann (2021): 1587 („Zbliżenie się do popularnej skargi konstytucyjnej”); Rutloff, Freihoff (2021): 921–922.

skargi konstytucyjnej powszechną skargą konstytucyjną³⁸; cecha szczególnego nagłośnienia przez ogół społeczeństwa nie jest wymagana dla samoistności jej wpływu³⁹.

Ponadto skarżący są również bezpośrednio dotknięci naruszeniem⁴⁰. Przesłanka ta jest spełniona, jeżeli skutek dla sytuacji prawnej nie jest najpierw wywołany przez inny akt (w szczególności przez organ wykonawczy) lub jest zależny od wystąpienia takiego aktu. Wprawdzie rzeczywiste naruszenie praw podstawowych jest nieuchronne dopiero w wyniku przyszłych regulacji⁴¹, jednak w obowiązującym prawie są one „nieodwracalnie ustanowione”, dlatego też należy potwierdzić bezpośredniość naruszeń.

V. ZASADNOŚĆ SKARG KONSTYTUCYJNYCH

Federalny Trybunał Konstytucyjny uznał skargi konstytucyjne za częściowo zasadne. Odrzucił on naruszenie obowiązku ochrony, zakładając naruszenie praw podstawowych w ich intertemporalnej funkcji ochrony wolności⁴².

1. Naruszenie obowiązku ochrony

1.1. Skala (zwykła kontrola dowodów)

Trybunał nie może stwierdzić, że obowiązek ochrony zdrowia i mienia został naruszony z powodu zagrożeń związanych ze zmianami klimatu. Prawdą jest, że obowiązek państwa do ochrony, zgodnie z art. 2 ust. 2 zd. 1 i art. 14 ust. 1 GG, obejmuje również obowiązek ochrony życia, zdrowia i mienia przed zagrożeniami związanymi ze zmianami klimatu⁴³. Ustanawia ono również obiektywny prawny obowiązek ochrony, także w odniesieniu do przyszłych pokoleń („międzypokoleniowy obowiązek ochrony”⁴⁴)⁴⁵. Nie przeczy temu również

³⁸ Nie jest to popularna skarga konstytucyjna, gdyż zachowany jest wymóg odrębnego (ewentualnego) naruszenia praw podstawowych, a tym samym powiązania z odrębnym podmiotowym prawem publicznym. Por. Kloepfer, Wiedmann (2021): 1335; Schlacke (2021): 916–917; odmiennie Beckmann (2021): 241, 251; Buser (2021).

³⁹ BVerfG (przyp. 1), nb. 110 z kolejnymi dowodami. W przeszłości BVerfG częściowo wymagał, aby skarżący był dotknięty w sposób kwalifikowany, tj. w większym stopniu niż ogół społeczeństwa (por. BVerfG, NVwZ 2018: 1227 mówi w tym względzie – nieprecyzyjnie – o wymogu „bezpośredniego” zainteresowania); nie było to jednak skonsolidowane, a ponadto nieprzekonujące orzecznictwo (por. BVerfGK 15, 37 s. 54; Kloepfer, Wiedmann (2021): 1336; Meyer (2020): 899; odmiennie Beckmann (2021): 241; Ruttloff, Freihoff (2021): 922.

⁴⁰ W tej i następnych sprawach BVerfG (przyp. 1), nb. 133; por. również BVerfGE 140, 42 nb. 60; Kahl (2021): 125; Meyer (2020): 899; Stürmlinger (2020): 180; Groß (2020): 340.

⁴¹ O charakterze KSG jako jedynie ustawy ramowej, której operacyjność uzależniona jest od stopniowej, obszarowej konkretyzacji prawnej, BT-Drucksache 19/14337: 17; Saurer (2020): 434; Schlacke (2020): 339 n., 345; Kment (2020): 1539, 1540.

⁴² BVerfG (przyp. 1), nb. 138 n.

⁴³ Do tego oraz do kolejnych BVerfG (przyp. 1), nb. 144 n.

⁴⁴ BVerfG (przyp. 1), nb. 146.

⁴⁵ Szczegółowo Kahl (2016): 302 n., 306. Ponadto Kleiber (2014): 145 n., 173, 287 n., 307 et passim; Unnerstall (1999): 423, 431 et passim; von Bubnoff (2001).

fakt, że państwo niemieckie często nie jest w stanie samodzielnie osiągnąć skutecznej ochrony klimatu, lecz tylko w międzynarodowej współpracy z innymi państwami. W tym względzie obowiązek ochrony wymaga od Niemiec podjęcia międzynarodowych działań na rzecz globalnej ochrony klimatu, w które muszą być wpisane krajowe środki ochrony klimatu⁴⁶. W odniesieniu do treści obowiązku ochrony Trybunał stwierdził ponadto, że państwo musi dążyć do neutralności klimatycznej w perspektywie długoterminowej i że same środki adaptacji do zmian klimatu nie są w tym celu wystarczające, lecz niezbędna jest redukcja emisji gazów cieplarnianych⁴⁷.

W tym zakresie, podobnie jak w swoim dotychczasowym orzecznictwie, Trybunał ogranicza się do mocno okrojonej oceny dowodów (*judicial self-restraint*)⁴⁸. Zgodnie z tym prawodawca ma znaczną swobodę w podejmowaniu decyzji ze względu na niepewność naukową, jak również złożoność procesu równoważenia⁴⁹. Naruszenie obowiązku ochrony zachodzi jedynie:

- jeżeli środki ochronne nie zostaną w ogóle podjęte (*Schutzausfall*),
- jeżeli przepisy i podjęte środki są w sposób oczywisty nieodpowiednie lub całkowicie nieodpowiednie do osiągnięcia wymaganego celu ochrony (*Schutzdefizit I*) lub
- jeżeli przyjęte przepisy i środki są w znacznym stopniu niewystarczające dla osiągnięcia celu ochrony (*Schutzdefizit II*)⁵⁰.

1.2. Zastosowanie do konkretnego przypadku

Zdaniem Trybunału warunki te nie występują „w chwili obecnej” w tym konkretnym przypadku⁵¹. Niemiecki ustawodawca podjął środki ochronne (w szczególności) w KSG⁵², tak że nie można zakładać braku ochrony⁵³.

⁴⁶ BVerfG (przyp. 1), nb. 149 (por. też *ibid.* nb. 174). Podobnie związane z art. 20a GG – Gärditz (2018): 669; przy wskazaniu na BVerfGE 109, 129 (140–141). Por. także Buser (2020): 1393, 1394.

⁴⁷ BVerfG (przyp. 1), nb. 149, 150, 155, 157.

⁴⁸ Appel (2018): § 2 nb. 125 n., 129.

⁴⁹ BVerfG (przyp. 1), nb. 152, 162, 172 z dalszymi odniesieniami. Podsumowanie na temat statusu dogmatyki obowiązku ochrony: Leisner-Egensperger (2021): 918, 919; Voßkuhle, Kaiser (2011): 412, 413. W sprawie prerogatywy ustawodawcy w zakresie oceny i jej uzasadnienia: Gärditz (2018): 670.

⁵⁰ BVerfGE 142, 313 nb. 70; BVerfG (przyp. 1), nb. 152 (zob. nb. 172). W decyzji w sprawie klimatu nie wspomina się o – w przeszłości przywoływanym niekiedy (również w ochronie środowiska) por. BVerfGE 88, 203 (254, 262, 263); BVerfGK, Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht [NVwZ] (2009), 1489 [1490]; Neue Juristische Wochenschrift [NJW] (2018), S. 2312 nb. 32) – *Untermaßverbot*; krytycznie o tym Beckmann (2021): 244, 248; Calliess (2021): 357; Lorenzen (2021).

⁵¹ BVerfG (przyp. 1), nb. 151 n. (dla art. 2 ust. 2 zd. 1 GG), 171 n. (dla art. 14 ust. 1 GG); krytycznie słusznie np. Berkemann (2021): 710, 711; Calliess (2021): 357; Kloepfer, Wiedmann (2021): 1337, 1338; Lorenzen (2021); inne stanowisko Buser (2020): 1394, 1395; Kahl (2021): 126; Meyer (2020): 900.

⁵² W szczególności: § 1 S. 3; § 3 ust. 1 S. 1 oraz 2; § 4 ust. 1 S. 3 KSG w połączeniu z Załącznikiem 2; § 4 ust. 1 S. 5, ust. 6 KSG.

⁵³ BVerfG (przyp. 1), nb. 154.

Zabezpieczenia nie są też w sposób oczywisty nieodpowiednie lub całkowicie niewystarczające do osiągnięcia wymaganego celu ochrony⁵⁴. Oczywiście nieodpowiednia byłaby koncepcja ochrony, która nie dążyłaby do celu neutralności klimatycznej; nie można by wówczas zatrzymać globalnego ocieplenia, ponieważ każdy wzrost stężenia CO₂ w atmosferze jest w znacznej mierze nieodwracalny, gdyż CO₂ nie da się w przewidywalnej przyszłości ponownie usunąć z atmosfery. Całkowicie nieodpowiednie byłoby pozwolenie na to, by zmiany klimatyczne toczyły się swoim torem, a realizacja podstawowego prawa do ochrony wyłącznie poprzez środki dostosowawcze. Tak również nie jest w tym przypadku.

W końcu nie można stwierdzić, że zaskarżone przepisy nie zapewniają w sposób znaczący wymaganej ochrony⁵⁵. W tym względzie Trybunał powołał się przede wszystkim na brak pewności co do obowiązków ochrony⁵⁶ i wynikającą z tego dużą swobodę ustawodawcy⁵⁷, po drugie, na niższy poziom ochrony obowiązku ochrony na podstawie art. 2 ust. 2 zd. 1 GG w porównaniu z wymogiem ochrony klimatu na podstawie art. 20a GG⁵⁸ oraz po trzecie, na fakt, że państwo może wypełniać swoje obowiązki w zakresie ochrony nie tylko poprzez wymogi w zakresie redukcji emisji gazów cieplarnianych (łagodzenie), ale także poprzez środki adaptacji do zmian klimatu, takie jak odpowiednia architektura, ochrona przeciwpowodziowa lub korytarze świeżego powietrza i tereny zielone w miastach⁵⁹. Nawet jeśli przyjąć, że pozostały budżet Niemiec na emisję CO₂ (6,7 gigaton od 2020 r.)⁶⁰ zostanie zgodnie z prognozami ekspertów w dużej mierze wykorzystany do 2030 r., to nie można wykluczyć, że do tego czasu nastąpi dalszy rozwój instrumentów ochrony klimatu i wyrównanie deficytów redukcyjnych⁶¹.

A fortiori, nie można było stwierdzić naruszenia obowiązku ochrony skarżących mieszkających w Bangladeszu i Nepalu⁶². Z uwagi na przepisy prawa międzynarodowego (zasada suwerenności terytorialnej państw)

⁵⁴ BVerfG (przyp. 1), nb. 154 n., 157.

⁵⁵ BVerfG (przyp. 1), nb. 158 n.

⁵⁶ W odniesieniu do tego centralnego problemu obowiązku ochrony Eifert (2021): 1089.

⁵⁷ Nie jest to – wbrew temu, co twierdzą skarżący – ani w świetle art. 2 ust. 2 S.1 GG w odniesieniu do krajowego przyjęcia celu paryskiego, ani w odniesieniu do krajowego przyjęcia celu paryskiego (BVerfG [przyp. 1], nb. 159 n.), ani w odniesieniu do wymogów dotyczących redukcji, uregulowanych w KSG (BVerfG, a.a.O., nb. 166 n.), ani w odniesieniu do konkretnych podjętych środków redukcji emisji gazów cieplarnianych (BVerfG, op. cit. nb. 169, 170). Niczego innego nie dotyczy art. 14 ust. 1 GG (BVerfG, a.a.O., nb. 172).

⁵⁸ BVerfG (przyp. 1), nb. 163. Stwierdzenie, że wymóg ochrony klimatu (art. 20a GG) może wymagać większej ochrony niż ochrona interesów prawnych wymienionych w art. 2 ust. 2 zd. 1 GG, ponieważ ochrona klimatu dotyczy nie tylko życia i zdrowia ludzkiego (cel antropocentryczny), lecz także zachowania klimatu jako takiego (prawdopodobnie rozumianego jako ekocentryczna wartość samoistna). Krytycznie do tego Frenz (2021a): 812.

⁵⁹ BVerfG (przyp. 1), nb. 164. Krytycznie Buser (2021).

⁶⁰ W sprawie tzw. podejścia budżetowego zob. BVerfG (przyp. 1), nb. 118 n., 185, 208 n., 215 n., szczeg. 221 n. (tam również restrykcyjne: nb. 229), 231 n. (233); zasadniczo IPCC (2018): 16, 17, 28; Sachverständigenrat für Umweltfragen (2020): 38; BVerfG (przyp. 1), nb. 36; Eifert (2021): 1097, 1098; Schlacke (2021): 915, 916; Seibert (2021): 1141, 1145.

⁶¹ Por. także § 4 ust. 3 zd. 1 KSG; BVerfG (przyp. 1), nb. 170.

⁶² Do tego oraz następnych BVerfG (przyp. 1), nb. 173 n.

państwo niemieckie nie miało w stosunku do nich takich samych możliwości ochrony, jak na swoim terytorium. Poprzez swoje międzynarodowe zobowiązanie do ochrony klimatu i dotychczasowe działania w celu realizacji międzynarodowych uzgodnień Niemcy spełniły swój obowiązek ochrony zagranicznych skarżących, o ile taki obowiązek w ogóle istniał, co Trybunał pozostawił bez komentarza jako nieistotne dla rozstrzygnięcia⁶³.

2. Zapewnienie wolności intertemporalnej

Zdaniem Trybunału nie można zatem mówić o naruszeniu obowiązku ochrony. Jednak zdaniem sędziów naruszenie praw podstawowych polega na tym, że wielkość emisji dopuszczona przez KSG do 2030 r. znacznie ogranicza możliwości emisji po 2030 r. i że w związku z tym praktycznie każde podstawowe prawo do korzystania z wolności przysługujące dzisiejszej młodzieży będzie w przyszłości zagrożone⁶⁴. W tym zakresie Trybunał nie bada już jednak prawa ochrony, lecz prawo obrony, tj. według schematu „zakres ochrony – naruszenie – uzasadnienie konstytucyjne” (choć z wyraźnymi, szczególnymi dogmatycznymi lub nietypowymi odstępstwami od tego ogólnego schematu badania)⁶⁵.

2.1. Zakres ochrony

Decyzja ustawodawcy o dopuszczeniu znacznej ilości emisji CO₂ uregulowanej w KSG⁶⁶ do 2030 r. mieści się w zakresie ochrony licznych podstawowych praw wolnościowych. Są to przede wszystkim podstawowe prawa ekonomiczne (np. wolność wyboru zawodu i wolność własności), ale nie tylko one, lecz także liczne inne prawa podstawowe, w szczególności swoboda działania (art. 2 ust. 1 GG), jeśli weźmie się pod uwagę codzienne zachowania ludzi w zakresie wypoczynku i konsumpcji (np. podróżowanie, jazda samochodem, budowanie, ogrzewanie, jedzenie mięsa itp.).

2.2. Naruszenie

Doszło również do naruszenia, ponieważ regulacja KSG miała „skutek uprzedni podobny do naruszenia” tych podstawowych praw wolnościowych⁶⁷. Każde dozwolone dziś działanie wolnościowe związane z emisją CO₂ odbywa-

⁶³ Krytycznie w tym względzie, już w celu utrzymania możliwości zbadania naruszenia obowiązku ochrony, Graf Kielmansegg (2021): 5, który widzi w tym „zaproszenie dla powodów z całego świata”, aby „wystąpili przeciwko państwu niemieckiemu ze skargami konstytucyjnymi”. Również krytycznie, ale z przeciwnego powodu (brak zbadania – jego zdaniem, szczególnie oczywiście – naruszenia obowiązku ochrony w odniesieniu do zagranicznych skarżących) Buser (2021).

⁶⁴ BVerfG (przyp. 1), nb. 182 n.

⁶⁵ Jednak konkretne wdrożenie tej kontroli krytykuje Berkemann (2021): 711 i. n.

⁶⁶ Dokładniej: § 3 ust. 1 zd. 2 oraz § 4 ust. 1 zd. 3 KSG w zw. z Załącznikiem 2.

⁶⁷ BVerfG (przyp. 1), nb. 183 n. (183, 184, 187); w sprawie nowej kategorii interwencji stwo-
rowanej w ten sposób przez BVerfG Eilers (2021): 386.

łoby się kosztem budżetu resztkowego CO₂ pozostawionego na te działania związane z emisją CO₂ po roku 2030 dzisiejszej młodzieży, tak że korzystanie przez nią z wolności związanej z emisją CO₂ podlegałoby nieuchronnie coraz większym ograniczeniom, aby osiągnąć cel neutralności klimatycznej. Znaczne zużycie budżetu CO₂ do 2030 r. już teraz zwiększa ryzyko poważnego naruszenia wolności po 2030 r., ponieważ skraca się czas rozwoju technicznego i społecznego, za pomocą którego można by w sposób chroniący wolność dokonać przejścia od stylu życia, który jeszcze dziś w całości wiąże się z emisją CO₂, do zachowania neutralnego dla klimatu. Oznacza to, że obecne regulacje prawne zezwalające na emisję mają nie tylko skutek faktyczny, ale także prawny podobny do interwencji.

2.3. Konstytucyjne usprawiedliwienie

Ingerencja w prawa podstawowe nie stanowi naruszenia praw podstawowych, jeśli jest uzasadniona konstytucyjnie. Aby tak było, musi być ona z jednej strony zgodna z obiektywnoprawnym wymogiem ochrony klimatu, o którym mowa w art. 20a GG, a z drugiej – nie może być sprzeczna z żadnymi innymi ogólnymi zasadami konstytucyjnymi, w szczególności z zasadą proporcjonalności⁶⁸. W tym konkretnym przypadku interwencja była jednak częściowo nieuzasadniona na gruncie prawa konstytucyjnego.

2.3.1. Państwowy cel ochrony środowiska i klimatu (art. 20a GG)

W tym celu Trybunał najpierw szczegółowo bada, czy przyszłe zagrożenie praw wolnościowych żyjących obecnie młodych ludzi jest już niekonstytucyjne ze względu na naruszenie celu państwowego, jakim jest ochrona środowiska (art. 20a GG), ale ostatecznie „na razie” zaprzecza temu (nie bez wątpliwości)⁶⁹. Artykuł 20a GG nie ma „bezwarunkowego pierwszeństwa przed innymi względami”, lecz w przypadku konfliktu musi zostać z nimi porównany, przy czym względna waga ochrony klimatu wzrasta wraz z postępem zmian klimatycznych, a na ustawodawcy spoczywa „szczególny obowiązek troski” o dobro przyszłych pokoleń w przypadku niepewności naukowej; należy tu również uwzględnić „międzynarodowy wymiar” art. 20a GG⁷⁰. Wprawdzie art. 20a GG

⁶⁸ Do tego oraz pozostałych BVerfG (przyp. 1), nb. 83, 188 n. W tle znajduje się tzw. doktryna Elfes opracowana przez BVerfG na potrzeby art. 2 ust.1 GG: BVerfGE 6, 32 (41), utrwalone orzecznictwo; zob. również Berkemann (2021): 707 oraz Kahl, Gärditz (2021): § 3 nb. 4. Pouczający w tym zakresie oraz w odniesieniu do częściowo sformułowanego – nietrafnego – zarzutu rzekomej „subiektywizacji” art. 20a GG w piśmiennictwie Lorenzen (2021) z dalszymi dowodami; zob. również BVerfG (przyp. 1), nb. 112.

⁶⁹ BVerfG (przyp. 1), Ls. 2 oraz 3, nb. 195 n. (196), 214, 230. Krytycznie Berkemann (2021): 714: „Zadziwiająca słabość rozumowania”.

⁷⁰ BVerfG (przyp. 1), Ls. 2a–2c, nb. 185, 198 n., 229; Lorenzen (2021), zgodnie z którym BVerfG zakłada zasadniczy względny priorytet, a w niektórych przypadkach (neutralność klimatyczna) nawet absolutny priorytet celu ochrony klimatu. Na temat szczególnego znaczenia ochrony klimatu w ramach procesu bilansowania również Gärditz art. 20a GG (2021): nb. 60, 61; Härtel (2020): 579; Kahl, Gär-

stanowi sprawiedliwą normę prawną, która zobowiązuje państwo do ochrony klimatu, zwłaszcza w dłuższej perspektywie czasowej (wymóg ochrony klimatu)⁷¹, jednak również w tym przypadku ustawodawca dysponuje szerokim zakresem oceny, wskutek czego kontrola sądowa jest zasadniczo ograniczona do udowodnionych naruszeń⁷².

Cele określone w KSG i Porozumieniu Paryskim, spełniające w tym zakresie „konstytucyjną” funkcję orientacyjną, pozostawały w tej materii jako dopuszczalna „konkretyzacja” konstytucyjnie wymaganej ochrony klimatu⁷³. Trybunał podkreślił jednak obowiązek ustawodawcy aktualizacji lub poprawy celów w świetle przyszłych ustaleń naukowych. Również w odniesieniu do rocznych wielkości emisji ustalonych do 2030 r. Trybunał mimo wątpliwości wychodzi z założenia, że nie przekroczyły one granic swobody ustawodawcy, tym bardziej że należy uwzględnić niedające się z góry wykluczyć niepewności dotyczące obliczania budżetu rezydualnego i przyszłego dalszego rozwoju konkretnych krajowych instrumentów ochrony klimatu, które sprawiają, że dotrzymanie celów redukcyjnych przewidzianych na 2030 r. wydaje się nadal możliwe⁷⁴.

2.3.2. Zasada proporcjonalności

KSG⁷⁵ uzasadnia jednak nieproporcjonalne ryzyko naruszenia przyszłych praw podstawowych po 2030 r.⁷⁶ Nie gwarantuje to „sprzyjającego wolności przejścia do neutralności klimatycznej”, a tym samym nie gwarantuje „proporcjonalnego podziału szans wolnościowych między pokoleniami”⁷⁷, ponieważ dzisiejsza młodzież będzie miała w przyszłości „co najwyżej minimalne pozostałości możliwej emisji”⁷⁸. Jednakże, jako „intertemporalna gwarancja wolności”, prawa podstawowe chroniły skarżących przed jednostronnym przeniesieniem na przyszłość obciążeń związanych z redukcją emisji gazów cieplarnianych nałożonych przez art. 20a GG⁷⁹. W praktyce ochrona wolności w przyszłości wymaga, aby przejście do neutralności klimatycznej zostało zainicjowane w odpowiednim czasie – w sensie bezpieczeństwa planowania i bezpieczeństwa inwestycji lub przewidywalności prawa – oraz w sposób róż-

ditz (2021): § 3 nb. 39. Z drugiej strony krytycznie do modernizacji ochrony klimatu odniósł się Frenz (2021a: 813 n.), którego założenie o ogólnym „ekologicznym zastrzeżeniu” wszelkiego korzystania z wolności jest jednak przesadzone.

⁷¹ Dotychczas bezsporne; por. tylko BVerfGE 118, 79 (110); 137, 350 (369); BVerfGE 125, 68 (71); Gärditz art. 20a GG (2021) nb. 9; Härtel (2020): 578–579.

⁷² BVerfGE 118, 79 (110); 134, 242 (289); Sommermann (2021): nb. 38.

⁷³ BVerfG (przyp. 1), nb. 210, 211, 213, zob. również nb. 236, 237.

⁷⁴ BVerfG (przyp. 1), nb. 230 n., szczeg. 235, 237, 238.

⁷⁵ Ponownie dokładniej: § 3 ust. 1 zd. 2 oraz § 4 ust. 1 zd. 3 KSG w zw. z Załącznikiem 2.

⁷⁶ BVerfG (przyp. 1), zd. przewodnie 4, nb. 183, 243 n. Krytycznie Berkemann (2021): 714; Lorenzen (2021). Próba rekonstrukcji argumentacji BVerfG na temat proporcjonalności, zakwalifikowanie jej jako kwestii konieczności Hofmann (2021): 1589–1590.

⁷⁷ BVerfG (przyp. 1), nb. 183, 243 n.

⁷⁸ BVerfG (przyp. 1), nb. 246.

⁷⁹ BVerfG (przyp. 1), nb. 183 w zw. z 117 n.

nicowany⁸⁰. Konkretnie oznacza to, że przejrzyste środki dotyczące dalszego projektowania pozostałych możliwości emisji i wymogów dotyczących redukcji w okresie po 2030 r. muszą zostać ujednolicone prawnie tak szybko, jak to możliwe, tzn. już dziś⁸¹.

Jednakże, zdaniem Trybunału, odpowiedni przepis KSG (§ 4 ust. 1 zd. 5 w zw. z § 4 ust. 6 zd. 1 KSG) nie spełniał tych wymogów z trzech powodów⁸²: Po pierwsze, nie wystarczy jedynie zobowiązać rząd federalny jednorazowo – mianowicie w 2025 r. – do określenia w drodze rozporządzenia dalszych obowiązków w zakresie redukcji emisji. Należałoby raczej przynajmniej uregulować w sposób przejrzysty, w jakich odstępach czasu mają być dokonywane dalsze ustalenia⁸³. Po drugie, nie ma pewności, że dalsza ścieżka redukcji może zostać opracowana na czas⁸⁴. Wreszcie – po trzecie – rozporządzenie nie spełnia konstytucyjnych wymogów art. 80 ust. 1 zd. 2 GG oraz zasady zastrzeżenia prawa do stanowienia prawa, zgodnie z którą do wydania aktu prawnego wymagane jest wystarczająco szczegółowe upoważnienie parlamentarne, a zastrzeżenie parlamentarne dotyczy spraw szczególnie istotnych dla praw podstawowych (tzw. doktryna zasadniczości Federalnego Trybunału Konstytucyjnego)⁸⁵. Zdaniem Trybunału ustawodawca parlamentarny musiałby w każdym razie sam określić wielkość rocznych wielkości emisji, które należy ustalić dla okresów po 2030 r., lub przewidzieć bardziej szczegółowe wymogi dla ich konkretnego określenia przez władzę wykonawczą, na co Trybunał dał jej czas do końca 2022 r.

Jeśli chodzi o przewidziane w KSG cele redukcyjne do 2030 r., Federalny Trybunał Konstytucyjny pozostawił do rozstrzygnięcia wątpliwości, czy są one wystarczające, ale nie stwierdził niekonstytucyjności regulacji⁸⁶. Niemniej jednak uwagi Trybunału w tym zakresie stanowiły „dyskretne przeformułowanie i wskazówkę kontrolną dla ustawodawcy”⁸⁷, którą ten ostatni również zrozumiał i podjął działania (zob. VI)⁸⁸.

3. Podsumowanie

Można zatem sformułować następujące wnioski: Zdaniem Federalnego Trybunału Konstytucyjnego nie dochodzi do naruszenia obowiązku ochrony, lecz do naruszenia podstawowych praw wolnościowych, których Trybunał nie bada w sposób konkretny, lecz abstrakcyjny, jako grupę, w ich nowym, intertemporalnym wymiarze obronnym, który został zradyzalizowany w art. 20a GG

⁸⁰ BVerfG (przyp. 1), nb. 248, 252 n. To właśnie to przeszkadza Ladeur (2021): 7, który skarży się, że decyzja klimatyczna doprowadzi do utraty wolności i nadmiernego planowania przez państwo. Obawy te wydają mi się przesadzone.

⁸¹ BVerfG (przyp. 1), zd. przewodnie 4; nb. 252.

⁸² BVerfG (przyp. 1), zd. przewodnie 4, 5 nb. 243 n., 251 n. (zob. także *ibid.* nb. 191 n.

⁸³ BVerfG (przyp. 1), nb. 257.

⁸⁴ BVerfG (przyp. 1), nb. 258.

⁸⁵ BVerfG (przyp. 1), nb. 259 n. (260).

⁸⁶ Seibert (2021): 1145.

⁸⁷ Seibert (2021): 1143.

⁸⁸ Podobnie Frenz DVBl (2021): 818; Seibert (2021): 1145 n.

i w zasadzie proporcjonalności. Nie dotyczy to jednak zobowiązań do redukcji emisji do 2030 r. (te są „jeszcze” akceptowane przez Trybunał), a jedynie regulacji na czas późniejszy.

Zatem w sumie Trybunał podejmuje znaczny, bardzo zasadniczy wysiłek argumentacyjny i jest oczywiście skłonny do wydania prawdziwie przełomowej decyzji, lecz konkretny, bezpośredni rezultat tej decyzji (por. sentencja) jest bardzo przewidywalny⁸⁹. Można zatem ująć to w jednym zdaniu: Ustawodawca jest zobowiązany do bardziej szczegółowego uregulowania obowiązków redukcyjnych, które będą obowiązywać od 2031 r., czyli o trzy lata wcześniej, niż planowano.

VI. REAKCJA PRAWODAWCY

Ustawodawca zareagował na to orzeczenie niezwykle szybko – można wręcz odnieść wrażenie, że czekał na to, aby mieć w rękę „legitymizację” do zaostżenia przepisów dotyczących ochrony klimatu, niejako przy okazji krytyki wyrażonej przez wyborców. Nagle partie rządzące (SPD, CDU, CSU), które jeszcze przed chwilą nie mogły się porozumieć w sprawie zaostżenia przepisów dotyczących ochrony klimatu (za co obwiniały się nawzajem), prześcigają się w wychwalaniu Federalnego Trybunału Konstytucyjnego. Już 2 czerwca 2021 r. rząd federalny przedstawił projekt udoskonalonego KSG⁹⁰. W Bundestagu osiągnięto szerokie porozumienie w sprawie nowelizacji, tak że pierwsza ustawa o zmianie KSG weszła w życie już 19 sierpnia 2021 r.⁹¹ Ustawa ta nie tylko bardziej precyzyjnie i wystarczająco daleko w przyszłość reguluje zobowiązania do redukcji emisji po roku 2030⁹², co byłoby już zgodne z wyrokiem⁹³, ale także niejako „dobrowolnie” lub na wyrost przewiduje z jednej strony zwiększenie redukcji gazów cieplarnianych (w stosunku do poziomu z 1990 r.) do 65% do 2030 r. (poprzednio: 55%) i – nowe – do 88% do 2040 r., a z drugiej strony osiągnięcie neutralności netto w zakresie gazów cieplarnianych już w 2045 r. (poprzednio: 2050 r.)⁹⁴.

⁸⁹ Jak tu Kloepfer, Wiedmann (2021): 1340, którzy mówią o „ostatecznie dość mizernym wyniku” i „minimalnie inwazyjnej interwencji”, którą sąd „opatruje wymownym uzasadnieniem”. Por. też Graf Kielmansegg (2021): 5, który jednak posuwa się za daleko, przypisując decyzji jedynie „symboliczne znaczenie”.

⁹⁰ BT-Drucksache 19/30230.

⁹¹ BGBl. I 2021: 3905. O tym: Frenz NuR (2021): 583 n.

⁹² Dzięki tak konkretnemu i zróżnicowanemu podziałowi celów redukcji na sektory oraz uwzględnieniu emisji CO₂ pochodzących z użytkowania gruntów, zmiany użytkowania gruntów i leśnictwa, że zapewniona jest pewność planowania, por. § 3a KSG po nowelizacji.

⁹³ Por. Faßbender (2021): 2090. Por. również Schlacke (2021): 916.

⁹⁴ Por. § 3 ust. 1 oraz 2; § 4 ust. 1, w zw. z Załącznikiem 2; Załącznik3 KSG po nowelizacji.

VII. DLACZEGO TO „HISTORYCZNE” POSTANOWIENIE?

W literaturze przedmiotu reakcje na rezolucję klimatyczną były podzielone⁹⁵, obok⁹⁶ zdecydowanej aprobaty⁹⁷ wywołała również krytykę⁹⁸. Ta ostatnia dotyczy przede wszystkim szczegółowego uzasadnienia dogmatycznego, które rzeczywiście ma częściowo słabości i niejasności⁹⁹, ale które pozostają poza obszarem artykułu.

Większość komentatorów była jednak zgodna co do jednego: orzeczenie to jest nowatorskie¹⁰⁰, ma znaczenie „przełomowe”¹⁰¹ lub „historyczne”¹⁰², krótko mówiąc, stanowi „punkt zwrotny”¹⁰³ w orzecznictwie trybunałów konstytucyjnych. Nie jest to spowodowane – jak już powiedziałem – raczej możliwym do przewidzenia bezpośrednim rezultatem, ale podstawową myślą przewodnią, którą należy ocenić pozytywnie. Chciałbym (wstępnie) to zdefiniować, w szczególności w odniesieniu do następujących 5 punktów:

1) Niezwykle dokładne, naukowe podstawy decyzji¹⁰⁴. Trybunał bardzo ściśle wiąże swoje założenia prawne ze stanem nauki o klimacie, nie ryzykując przy tym ślepego czy bezkrytycznego scjentyzmu. Wręcz przeciwnie, choć Trybunał stoi na straży nauki i w ten sposób niewypowiedzianie przeciwdziała antynaukowemu nastawieniu dużej części polityków i społeczeństwa (wystarczy pomyśleć o fake newsach Donalda Trumpa, a także innych populistów i osób negujących zmiany klimatyczne, czy nawet wirusa COVID-19), to jednocześnie podkreśla ograniczenia, niepewność i dynamikę wiedzy empirycznej.

2) Wzmocnienie siły normatywnej dotychczas w znacznym stopniu „odkładanego”¹⁰⁵ celu państwowego, jakim jest ochrona środowiska i klimatu w art. 20a GG, bez przekraczania granic kontroli Trybunału konstytucyjnego i występowania w roli „ustawodawcy zastępczego”¹⁰⁶;

⁹⁵ Zob. np. wypowiedzi na <<https://verfassungsblog.de/category/debates/der-klimabeschluss-des-bverfg/>> jak również prace w wydaniu głównym poświęconym decyzji w sprawie klimatu der Zeitschrift für Umweltrecht (ZUR), które nie mogą być już tutaj rozpatrywane.

⁹⁶ Zróżnicowana ocena poprzez np. Faßbender (2021): 2085 n.; Klopfer, Wiedmann (2021): 1337 n.; Lorenzen (2021); Sinder (2021): 1078 n.

⁹⁷ Por. Eifert (2021): 1088 n.; Muckel (2021: 613): „stanowi [...] znaczny postęp”; Schlacke (2021): 914 n.; Seibert (2021): 1146: „pamiątka historyczna”.

⁹⁸ Por. w szczególności ostro Berkemann (2021): 701 n.; ponadto Beckmann (2021): 241 n.; Möllers, Weinberg (2021): 1069 n.; Ruttloff, Freihoff (2021): 918 n.; Sachs (2021): 709 n.

⁹⁹ Por. zamiast wielu słusznie krytycznych w tym względzie Hofmann (2021): 1588.

¹⁰⁰ Kahl, Gärditz (2021): § 3 nb. 35. Por. też Aust (2021): „Neukonzeption der Grundrechte”.

¹⁰¹ Por. Beckmann (2021: 243): „w zakresie polityki prawnej [...] o znaczeniu, które trudno przecenić”; por. Beckmann (2021: 251): „Początek nowego etapu ochrony praw podstawowych”. Ponadto Calliess (2021: 2085): „rewolucyjny”.

¹⁰² Por. Faßbender (2021: 2085): „historyczna, a nawet epokowa decyzja”; podobnie Ekardt, Heß, Wulff (2021): 214; Hofmann (2021: 1589): „epokowa”.

¹⁰³ Verheyen (2021): 133.

¹⁰⁴ Por. także Gärditz RuP (2021): 308 n.

¹⁰⁵ Kahl, Gärditz (2021): § 3 nb. 39. O „mroczonej egzystencji” art. 20a GG – Calliess (2021): 355; Faßbender (2021): 2087; Klinger (2021): 257; szczegółowo Berkemann (2021): 704 n.

¹⁰⁶ Trafnie Klopfer, Wiedmann (2021): 1335, 1340. Ogólnie rzecz biorąc, w odniesieniu do zarzutu stawianego przepisom państwowo-przedmiotowym, że ograniczają one zbyt swobodę

3) Wzmocnienie idei sprawiedliwości międzypokoleniowej¹⁰⁷ (sprawiedliwości międzypokoleniowej, równości obciążeń między młodymi i starszymi¹⁰⁸), a tym samym centralnego aspektu zasady zrównoważonego rozwoju (ekologicznego) w ramach prawa równości (art. 20a GG)¹⁰⁹;

4) Podkreślenie globalnego wymiaru problemu klimatu, a co za tym idzie, konieczności podjęcia międzynarodowych wysiłków jako mandatu dla wszystkich krajowych organów państwowych, ale właśnie nie jako usprawiedliwienia bierności lub rezygnacji;

5) Podkreślenie konieczności stworzenia długoterminowych ram prawnych w celu zapewnienia zainteresowanym stronom wystarczająco jasnego horyzontu planowania i orientacji, a także w celu dostarczenia bodźców do innowacji technicznych (podejście proceduralne¹¹⁰).

VIII. PRZYSZŁOŚĆ

1. Decyzja klimatyczna jako impuls i „ostrzeżenie”

Postanowienie klimatyczne dało nowy impuls do podjęcia wyzwania ekologicznej transformacji, któremu dotychczas niemiecki prawodawca nie był w stanie sprostać. Jest to impuls i jednocześnie „ostrzeżenie” dla polityki¹¹¹. Od tej chwili ustawodawca jest „pod obserwacją” Karlsruhe, ponieważ Federalny Trybunał Konstytucyjny daje do zrozumienia, że obecnie nadal uważa przepisy za zgodne z konstytucją, ale już dziś ma wątpliwości¹¹², oraz że orzeczenie o zgodności z konstytucją nie musi obowiązywać po wsze czasy¹¹³. W miarę nasilania się globalnego ocieplenia i zbliżania się punktów krytycznych w postaci poziomów krytycznych dla planety (ang. *planetary bounda-*

działania ustawodawcy i prowadzą do powstania „państwa jurysdykcyjnego”, z tendencją do relatywizacji Kahl (2018): 37 n., 41 n.

¹⁰⁷ Kahl, Gärditz (2021): § 3 nb. 35; Seibert (2021): 1145.

¹⁰⁸ Do faktu, że intertemporalny (ciężarowy) problem prawa równości jest tu przeformułowany w kategoriach prawa wolnościowego, Kahl, Gärditz (2021): § 3 nb. 35; Ruttloff, Freihoff (2021): 921 „intertemporalna sprawiedliwość faktyczna i systemowa”; Frenz DVBl (2021): 813 („Ochrona praw podstawowych”; „Rozkład obciążenia”).

¹⁰⁹ Durner (2021): § 26 nb. 64; Gärditz (2021) nb. 2; Kahl (2009): 3. Sąd niesłusznie nie posłużył się toposem trwałości i lepiej byłoby mówić o „trwałej”, a nie „intertemporalnej” ochronie wolności, trafnie Kloepfer, Wiedmann (2021): 1340.

¹¹⁰ Wyraźnie opracowany przez Eifert (2021): 1094–1095.

¹¹¹ Podobnie Eifert (2021): 1097; por. również Schunder (2021: III): „Katalizator” lub „Potencjał nacisku na działających aktorów”.

¹¹² Np. w celu stwierdzenia, czy cele w zakresie redukcji ochrony klimatu przewidziane na rok 2030 są wystarczające.

¹¹³ Trafnie Eifert (2021: 1092): „W przypadku zmiany sytuacji obowiązek ochrony może więc również zostać reaktywowany, a następnie musiałby zostać rozwinięty przez włączenie idei intertemporalnej ochrony wolności”.

ries)¹¹⁴ wymagania odpowiednio wzrosną, a Trybunał prawdopodobnie dokona bardziej rygorystycznego przeglądu.

2. Decyzja klimatyczna jako czołowa decyzja o międzynarodowym oddziaływaniu

Decyzja w sprawie klimatu spotkała się z dużym zainteresowaniem na arenie międzynarodowej. Jest ona uważnie analizowana przez trybunały konstytucyjne za granicą. Należy się spodziewać, że dla niektórych trybunałów innych państw będzie ona pełniła funkcję modelową, tzn. że doprowadzi do efektu naśladownictwa¹¹⁵, a tym samym, z perspektywy globalnej, do jeszcze większej liczby udanych dalej idących modyfikacji w ochronie klimatu (*Climate Change Litigation*).

3. Niezmienna podstawowa odpowiedzialność polityki za przyszłość

Ostatecznie jednak spory sądowe dotyczące *Climate Change Litigation* mogą mieć jedynie wybiórczy i ograniczony wpływ. W indywidualnych przypadkach strona może skarżyć się na ewidentne braki w przepisach i podnosić głos ostrzegawczy. To wszystko, co skarżący może zrobić. Ratowanie klimatu na świecie jest i pozostanie zadaniem procesu politycznego, przede wszystkim skoordynowanego na szczeblu międzynarodowym¹¹⁶. Do prawodawcy musi należeć rozstrzygnięcie złożonych konfliktów interesów związanych z ochroną klimatu, ich wyważenie i sporządzenie prognoz¹¹⁷. Trybunały nie są „zastępczymi organami ustawodawczymi”, nawet w „sytuacjach nadzwyczajnych”. *Gouvernement des juges* lub „państwo jurysdykcyjne” nie są pożądane ani z demokratycznego, ani z funkcjonalnego punktu widzenia (akceptacja środków ochrony klimatu)¹¹⁸. Dlatego też władza polityczna przedstawicieli narodu nie może być ograniczana przez zbyt wąskie dyrektywy prawne lub sądowe¹¹⁹.

4. Transpozycja decyzji klimatycznej na inne kwestie związane ze zrównoważonym rozwojem

Na koniec należy krótko przeanalizować kwestię, czy postanowienie klimatyczne dotyczy tylko pojedynczego przypadku, czy też można je odnieść do innych kwestii, tzn. czy można je uogólnić.

Aby to zrobić, musimy jeszcze raz przeanalizować stosunek rozdzielczości. Jest to oparte na podejściu budżetowym. Zgodnie z nim dwa główne argumenty są następujące: nieodwracalność i efekt wyprzedzający. Trybunał

¹¹⁴ W sprawie koncepcji granic presji ekologicznej (*planetary boundaries*) Steffen u.a. (2015): 736 n.; z tego w połączeniu z zasadą ostrożności (art. 191 ust. 2 AEUV, art. 20a GG) słusznie wprowadzając wymóg odległości Calliess (2019): 386.

¹¹⁵ Podobnie Seibert (2021): 1146.

¹¹⁶ Organizacja Narodów Zjednoczonych nadal ma tu do odegrania kluczową rolę.

¹¹⁷ Burgi (2021): 1407–1408; Wagner NJW (2021): 2263.

¹¹⁸ Kloepfer, Wiedmann (2021): 1334.

¹¹⁹ Słusznie Burgi (2021): 405.

zakłada liniowy związek przyczynowo-skutkowy między zezwoleniem na dzisiejsze emisje CO₂ a nieuniknioną koniecznością przyszłych ograniczeń w zakresie korzystania z wolności związanego z CO₂, co sprawia, że obecne zużycie budżetu na CO₂ stanowi naruszenie podstawowych praw wolnościowych młodych ludzi, które nastąpi dopiero w przyszłości, ale które już dziś można z dużym prawdopodobieństwem przewidzieć. Moim zdaniem jest to jednak dość specyficzna konstelacja, więc możliwość przeniesienia analizowanej tu decyzji klimatycznej tego na inne konfiguracje będzie prawdopodobnie mocno ograniczona¹²⁰.

Najbardziej prawdopodobne jest przeniesienie analizowanej tu decyzji klimatycznej na inne ekologiczne dobra publiczne¹²¹, przede wszystkim różnorodność biologiczną (ochrona gatunków), ale także np. ochronę otwartej przestrzeni (zużycie ziemi, zwłaszcza uszczelnienie gleby), ponieważ tutaj również obowiązuje argumentacja uchwały klimatycznej, która znajduje się w art. 20a GG i ma na celu międzypokoleniowo sprawiedliwy podział szans wolnościowych. Należy jednak zauważyć, że ustawodawcy brakowało do tej pory precyzyjnych celów porównywalnych z ochroną klimatu, które prowadziłyby do jego samozobowiązania, co jest jednak warunkiem koniecznym do zastosowania podejścia budżetowego¹²².

Jeszcze trudniejsze będzie prawdopodobnie postulowane już przez część literatury przeniesienie rezolucji w sprawie klimatu na kwestie zrównoważonego rozwoju finansowego lub społecznego, takie jak dług publiczny i systemy zabezpieczenia społecznego (ubezpieczenia emerytalne i ubezpieczenia na wypadek długotrwałej opieki)¹²³. W Konstytucji Niemiec nie ma wyraźnej normy dotyczącej sprawiedliwości międzypokoleniowej lub zrównoważonego rozwoju, odpowiadającej art. 20a GG, która mogłaby być z nią powiązana¹²⁴. Ponadto nie ma tu nieodwracalności porównywalnej z emisją gazów cieplarnianych, ponieważ – przynajmniej teoretycznie – można zmniejszyć uprawnienia do

¹²⁰ Jak tutaj Breuer (2021); Eifert (2021): 1092; Faßbender (2021): 2089; Kloepfer, Wiedmann (2021): 1340; Lorenzen (2021); Muckel (2021): 613; Sachs (2021): 711; odmiennie Ruttloff, Freihoff (2021): 918, 921. Przewodniczący BVerfG jest również ostrożny w kwestii możliwości przenoszenia Harbarth w wykładzie z 25.10.2021 w Mannheim beim Leibniz-Zentrum für Europäische Wirtschaftsforschung (ZEW), cyt. za: Budras, Frankfurter Allgemeine Zeitung z 27.10.2021: 17.

¹²¹ Aprobująco Sinner (2021): 281; sceptycznie Beckmann (2021): 244. O znaczeniu decyzji klimatycznej dla prawa administracyjnego, w szczególności prawa zagospodarowania, zróżnicowanie Faßbender (2021): 2090–2091; Ruttloff, Freihoff (2021): 922. Idąc dalej, Ekardt, Heß, Wulf (2021): 217 n.

¹²² Schlacke (2021): 917. Z drugiej strony, dla zasadniczej możliwości przeniesienia na inne problemy ekologiczne Ekardt, Heß, Wulff (2021): 212, 213, 217 n.

¹²³ Kirchhof (2021b); (2021a); Rath, Benner (2021); Schlegel (2021): 2782–2788; tendencyjnie również Schlacke (2021): 917: „co najmniej dyskusyjne”; Ruttloff, Freihoff (2021): 918, 921.

¹²⁴ Ustawodawca podjął próby wprowadzenia ogólnego celu państwowego (por. BT-Drucksache 16/3399), jakim jest zrównoważony rozwój/sprawiedliwość pokoleniowa (art. 20b GG po nowelizacji) oraz piśmiennictwa zob. Kahl (2009): 2 n.; Kahl (2018): 7 n., 14 n., 21 n.; podobnie Papier (2019). Do tej pory nie udało się jednak uzyskać większości dwóch trzecich głosów w Bundestagu i Bundesracie (art. 79 ust. 2 GG) dla zmiany konstytucji; po decyzji klimatycznej szanse na to stały się prawdopodobnie jeszcze mniejsze, ponieważ ustawodawca po raz kolejny został bardzo mocno uświadomiony o potencjalnie dalekosiężnych skutkach oddania wszystkich celów państwowych „w ręce sędziów”, co ogranicza jego możliwości kształtowania konstytucji.

świadczeń socjalnych, zwiększyć dotacje federalne lub spłacić zadłużenie państwa¹²⁵ (nawet jeśli ze względu na ograniczone możliwości finansowe istnieją *de facto* ograniczenia w tym zakresie, a więc można mówić o pewnej nieodwracalności).

W literaturze istnieje obecnie wiele spekulacji na temat zakresu znaczenia decyzji klimatycznej. Ostatecznie jednak na pytanie, czy orzeczenie to pozostanie szczególnym przypadkiem, czy też zapoczątkuje linię orzeczniczą zmierzającą do większej sprawiedliwości międzypokoleniowej, odpowiedzieć może jedynie przyszłe orzecznictwo samego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego¹²⁶.

- Appel, I. (2018). § 2 Europäisches und nationales Umweltverfassungsrecht, [w:] H. Koch, E. Hofmann, M. Reese (Hrsg.), *Handbuch Umweltrecht*. Auflage 5. München: 41–113.
- Aust, H. (2021). Klimaschutz aus Karlsruhe – Was verlangt der Beschluss vom Gesetzgeber? *VerfassungBlog* 5.05.2021.
- Beckmann, M. (2021). Das Bundesverfassungsgericht, der Klimawandel und der „intertemporale Freiheitsschutz“. *Umwelt- und Planungsrecht* 41(7): 241–251.
- Beckmann, M., Durner, W., Mann, T., Röckinghausen, M. (Hrsg.) (2021). *Umwelrecht Band I*. München.
- Berkemann, J. (2021). „Freiheitschancen über die Generationen“ (Art. 20a GG) – Intertemporaler Klimaschutz im Paradigmenwechsel. *Die Öffentliche Verwaltung* 75(16): 701–705.
- Bickenbach, C. (2020). Subjektiv-öffentliches Recht auf Klimaschutz? Die Erderwärmung vor den Gerichten. *Juristenzeitung* 75(4): 168–177.
- Breuer, M. (2021). Die Freiheit der Anderen. *VerfassungBlog* 18.05.2021.
- Bubnoff, D. von (2001). *Der Schutz der künftigen Generationen im deutschen Umweltrecht*. Berlin.
- Burgi, M. (2021). Klimaverwaltungsrecht angesichts von BVerfG-Klimabeschluss und European Green Deal. *Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht* 40(19): 1401–1408.
- Buser, A. (2021). Die Freiheit der Zukunft – Zum Klima-Beschluss des Bundesverfassungsgerichts. *VerfassungBlog* 30.04.2021.
- Buser, A. (2020). Ein Grundrecht auf Klimaschutz? Möglichkeiten und Grenzen grundrechtlicher Klimaklagen in Deutschland. *Deutsches Verwaltungsblatt* 135(21): 1389–1396.
- Calliess, C. (2019). Abstand halten: Rechtspflichten der Klimaschutzpolitik aus planetaren Grenzen. *Zeitschrift für Umweltrecht* 30(7): 385–387.
- Calliess, C. (2021). Das „Klimaurteil“ des Bundesverfassungsgerichts: „Versubjektivierung“ des Art. 20 a GG? *Zeitschrift für Umweltrecht* 32(6): 355–358.
- Calliess, C. (2021). Klimapolitik und Grundrechtsschutz – Brauchen wir ein Grundrecht auf Umweltschutz? *Zeitschrift für Umweltrecht* 32(6): 323–332.
- Durner, W. (2021). § 26 Umweltverfassungsrecht, [w:] M. Herdegen, J. Masing, R. Poscher, K. Gärditz (Hrsg.), *Handbuch des Verfassungsrechts*. München: 1623–1677.
- Eifert, M. (2021). Verfassungsauftrag zum freiheitsschonenden Klimaschutz: Der Klimaschutz-Beschluss des BVerfG. *JURA-Juristische Ausbildung* 43(9): 1085–1098.
- Eilers, M. (2021). Bundes-Klimaschutzgesetz teilweise verfassungswidrig. Besprechung eines Beschlusses des BVerfG, 24.03.2021 – 1 BVR 2656/18. *Zeitschrift für das Juristische Studium* 14(3): 383–388.
- Ekardt, F., Heß, F. (2021). Bundesverfassungsgericht, neues EU-Klimaschutzrecht und das Klima-Ziel des Paris-Abkommens. *Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht* 40(19): 1421–1426.

¹²⁵ Faßbender (2021): 2089.

¹²⁶ O tym, że długofalowe skutki tej decyzji, wykraczające poza ochronę klimatu, są jeszcze dziś otwarte, Hofmann (2021: 1590), jak również z wyraźną troską Beckmann (2021: 243, 251): „Bomba zegarowa”; Klopfer, Wiedmann (2021: 1340): „Ryzyko przeniesienia do innych obszarów polityki” [...] „mogłoby na dłuższą metę sparaliżować państwo”.

- Ekardt, F., Heß, F., Wulff, J. (2021). Europäisches Umwelt- und Planungsrecht. *Zeitschrift für Europäisches Umwelt- und Planungsrecht* 19(3): 212–227.
- Faßbender, L. (2021). Der Klima-Beschluss des BVerfG – Inhalte, Folgen und offene Fragen. *Neue Juristische Wochenschrift* 74 (29): 2085–2091.
- Franzius, C. (2021). Die Rolle von Gerichten im Klimaschutzrecht. Bremen.
- Frenz, W. (2021a). Anmerkung zu BVerfG, Beschluss v. 24.03.2021 – 1 BvR 2656/18, 1 BvR 78/20, 1 BvR 96/20, 1 BvR 288/20 Freiheit nach Maßgabe des Klimaschutzes. *Deutsches Verwaltungsblatt* 136(12): 810–819.
- Frenz, W. (2021b). Einklagbarer Anspruch auf mehr Klimaschutz. *Zeitschrift für Neues Energierecht* 26(2): 123–130.
- Frenz, W. (2021c). Das novellierte Klimaschutzgesetz. *Natur und Recht* 43(9): 583–588.
- Friedrich, L. (2021). Gemeinwohl vor Gericht: Chancen und Risiken öffentlich-rechtlicher “Public Interest Litigation”. *Die Öffentliche Verwaltung* 74(16): 726–735.
- Gärditz, K. (2018). Zum transnationalen Mehrwert eines nationalen Kohleausstiegs im Klimaschutzrecht. *Zeitschrift für Umweltrecht* 29(12): 663–672.
- Gärditz, K. (2021a). Art. 20a GG, [w:] M. Beckmann, W. Durner, T. Mann, M. Röckinghausen (Hrsg.), *Umweltrecht*. München.
- Gärditz, K. (2021b). Die Erkenntnisdimension im Klimaschutzbeschluss des BVerfG. *Recht und Politik* 57(3): 308–315.
- Graf Kielmansegg, P. (2021). Wenn Richter zu Klimaschützern werden. *Süddeutsche Zeitung* 30.10.2021: 5.
- Graser, A (2019). Vermeintliche Fesseln der Demokratie: Warum die Klimaklagen ein vielversprechender Weg sind. *Zeitschrift für Umweltrecht* 30(5): 271–278.
- Groß, T. (2020). Die Ableitung von Klimaschutzmaßnahmen aus grundrechtlichen Schutzpflichten. *Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht* 39(6): 337–342.
- Hänni, J. (2020). Menschenrechtlicher Schutz in der Klimakrise – Das Leiturteil Urgenda. *Europäische Grundrechte-Zeitschrift* 47(20): 616–633.
- Härtel, I. (2020). Klimaschutzverfassungsrecht: Klima-Staatszielbestimmungen im Föderalismus. *Nachhaltigkeit und Recht* 9(42): 577–588.
- Herdegen, M., Masing, J., Poscher, R., Gärditz, K. (Hrsg.) Hofmann, E. (2021). Der Klimaschutzbeschluss des BVerfG – Rezeption, Dogmatik, Kritik. *Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht* 40(21): 1587–1590.
- IPCC (2018). Sonderbericht, 1,5°C Globale Erwärmung, Zusammenfassung für politische Entscheidungsträger. Genf.
- IPCC (2021). *The Physical Science Basis, Summary for Policymakers*. Genf.
- Kahl, W. (2009). Staatsziel Nachhaltigkeit und Generationengerechtigkeit. *Die Öffentliche Verwaltung* 62(1): 2–13.
- Kahl, W. (2016). Der Grundrechtsschutz zukünftig Lebender. *Zeitschrift für Europäisches Umwelt- und Planungsrecht* 14(4): 300–312.
- Kahl, W. (2018). *Nachhaltigkeitsverfassung*. Tübingen.
- Kahl, W. (2021). Klimaschutz und Grundrechte. *Juristische Ausbildung* 43(2): 117–129.
- Kahl, W., Gärditz, K. (2021). *Umweltrecht*. Auflage 12. Heidelberg–Bonn.
- Kahl, W., Weller, M. (2021). *Climate Change Litigation*. München–Oxford–New York–Baden-Baden.
- Kirchhof, G. (2021a). Intertemporale Freiheitssicherung. *Die Familienunternehmer e.V.* Berlin.
- Kirchhof, G. (2021b). Intertemporaler Freiheitsschutz in den Sozialversicherungen. *Der Betrieb* 74(41): M4–M5.
- Kleiber, M. (2014). Der grundrechtliche Schutz künftiger Generationen. Tübingen.
- Klinger, R. (2021). Ein Grundrecht auf Umweltschutz. *Jetzt*. *Zeitschrift für Umweltrecht* 32(5): 257–258.
- Kloepfer, M., Wiedmann, J. (2021). Die Entscheidung des BVerfG zum Bundes-Klimaschutzgesetz. *Deutsches Verwaltungsblatt* 136(20): 1333–1340.
- Kment, M. (2020). Klimaschutzziele und Jahresemissionsmengen – Kernelemente des neuen Bundes-Klimaschutzgesetzes. *Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht* 39(21): 1537–1544.
- Krämer, L. (2019). Climate cases before the European Courts. *Journal for European Environmental & Planning Law* 16(2): 198–210.

- Ladeur, K. (2021). Freiheit als Anspruch auf staatliche Lenkung? Frankfurter Allgemeine Zeitung 6.05.2021: 7.
- Leisner-Egensperger, A. (2021). Der legitime Zweck als Bezugspunkt der Verhältnismäßigkeit Zum Zweck freiheitsbeschränkender Schutzmaßnahmen in der Corona-Pandemie. Juristenzeitung 76(19): 913–924.
- Lorenzen, J. (2021). Staatsziel Umweltschutz, grundrechtliche Schutzpflichten und intertemporaler Freiheitsschutz in Zeiten der Klimakrise. Verwaltungsblätter für Baden-Württemberg 42(12): 485–494.
- Meyer, S. (2020). Grundrechtsschutz in Sachen Klimawandel? Neue Juristische Wochenschrift 73(13): 894–900.
- Möllers, C., Weinberg, N. (2021). Die Klimaschutzentscheidung des Bundesverfassungsgerichts-Zum Beschluss des BVerfG v. 24.3.2021 – 1 BvR 2656/18, 1 BvR 78/20, 1 BvR 96/20. Juristenzeitung 76(22): 1069–1078.
- Möstl, M. (1998). Probleme der verfassungsprozessualen Geltendmachung gesetzgeberischer Schutzpflichten – Die Verfassungsbeschwerde gegen legislatives Unterlassen. Die Öffentliche Verwaltung 51(24): 1029–1039.
- Muckel, S. (2021). Pflicht des Gesetzgebers zu effektivem Klimaschutz. Juristische Arbeitsblätter 53(7): 610–613.
- Müller, R. (2021a). Das Karlsruher Klima-Orakel. Frankfurter Allgemeine Zeitung 5.05.2021: 1.
- Müller, R. (2021b). Die Welt ist nicht genug. Frankfurter Allgemeine Zeitung 30.04.2021: 1.
- Papier, H. (2019). Nachhaltigkeit als Verfassungsprinzip. Berlin.
- Peters, B. (2021). Zur Anwendbarkeit der Europäischen Menschenrechtskonvention in Umwelt- und Klimaschutzfragen. Archiv des Völkerrechts 59(2): 164–198.
- Rath, K., Benner, M. (2021). Ein Grundrecht auf Generationengerechtigkeit? VerfassungBlog 7.05.2021.
- Ringena, J. (2021). Klimaschutz vor höchsten Gerichten – die Entscheidung des BVerfG im Vergleich zur Rechtsprechung des Conseil d'État und des EuGH. Junge Wissenschaft im öffentlichen Recht Blog 47/2021.
- Ruttloff, M., Freihoff, L. (2021). Intertemporale Freiheitssicherung oder doch besser „intertemporale Systemgerechtigkeit“? – auf Konturensuche. Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht 40(13): 917–922.
- Sachs, M. (2021). Grundrechte: Klimawandel. Juristische Schulung 61(7): 708–711.
- Saurer, J. (2018). Strukturen gerichtlicher Kontrolle im Klimaschutzrecht – Eine rechtsvergleichende Analyse. Zeitschrift für Umweltrecht 29(12): 679–686.
- Saurer, J. (2020). Grundstrukturen des Bundes-Klimaschutzgesetzes. Natur und Recht 42(7): 433–439.
- Saurer, J., Purnhagen, K. (2016). Klimawandel vor Gericht – Der Rechtsstreit der Nichtregierungsorganisation „Urgenda“ gegen die Niederlande und seine Bedeutung für Deutschland. Zeitschrift für Umweltrecht 27(1): 16–23.
- Schlacke, S. (2020). Bundes-Klimaschutzgesetz: Klimaschutzziele und -pläne als Herausforderung des Verwaltungsrechts. Zeitschrift für Europäisches Umwelt- und Planungsrecht 18(3): 338–345.
- Schlacke, S. (2021). Klimaschutzrecht – Ein Grundrecht auf intertemporale Freiheitssicherung. Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht 40(13): 912–917.
- Schlegel, R. (2021). Der Sozialstaat in und nach der Covid-19-Pandemie. Neue Juristische Wochenschrift 74(38): 2782–2788.
- Schomerus, T. (2020). Climate change litigation: German Family Farmers and Urgenda – similar cases, differing judgements. Journal for European Environmental & Planning Law 17: 322–332.
- Schunder, A. (2021). Editorial. Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht 40(21): III.
- Seibert, M. (2021). Klimaschutz und Generationengerechtigkeit – Der Jahrhundertbeschluss des Bundesverfassungsgerichts. Deutsches Verwaltungsblatt 136(16): 1141–1146.
- Sinder, R. (2021). Anthropozänes Verfassungsrecht als Antwort auf den anthropogenen Klimawandel – Besprechung von BVerfG, Beschluss v. 24.3.2021 – 1 BvR 2656/18 u. a. Juristenzeitung 76(22): 1078–1087.
- Sindico, F., Mbengue, M. (2021). Comparative Climate Change Litigation: Beyond the Usual Subjects. Cham.

- Sinner, W. (2021). Zur Verfassungsmäßigkeit des Umweltrechts der EU und der Bundesrepublik im Lichte der Klimaschutz-Entscheidung des Bundesverfassungsgerichts. *Umwelt- und Planungsrecht* 31(8): 281–283.
- Sommermann, K. (2021). Art. 20a GG, [w:] J. Kämmerer, M. Kotzur (Hrsg.), Grundgesetz. München.
- Spieth, F., Hellermann, N. (2020). Not kennt nicht nur ein Gebot – Verfassungsrechtliche Gewährleistungen im Zeichen von Corona-Pandemie und Klimawandel. *Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht* 39(19): 1405–1408.
- SRU [Sachverständigenrat für Umweltfragen] (2020). *Umweltgutachten 2020: Für eine entschlossene Umweltpolitik in Deutschland und Europa*. Berlin.
- Steffen, W. u.a. (2015). Planetary boundaries: guiding human development on a changing planet. *Science* 347: 736–747.
- Steppat, T. (2021). 2,7 Grad bis Ende des Jahrhunderts. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 28.10.2021: 2.
- Stürmlinger, M. (2020). Klimaschutz durch Grundrechte – gerichtliche Kontrolle staatlicher Klimaschutzmaßnahmen. *Zeitschrift für Europäisches Umwelt- und Planungsrecht* 18(2): 169–185.
- Unnerstall, H. (1999). *Rechte zukünftiger Generationen*. Würzburg.
- Verheyen, R. (2021). Klagen für Klimaschutz. *Zeitschrift für Rechtspolitik* 54(4): 133–136.
- Voland, T. (2019). Zur Reichweite von Menschenrechten im Klimaschutz – Wäre die „Urgenda-Entscheidung“ auch im deutschen Recht zu erwarten? *Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht* 38(3): 114–120.
- Voßkuhle, A. (2013). *Umweltschutz und Grundgesetz*. *Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht* 32(1): 1–8.
- Voßkuhle, A., Kaiser, A. (2011). *Grundwissen – Öffentliches Recht: Funktionen der Grundrechte*. *Juristische Schulung* 51(5): 411–413.
- Wagner, G. (2021a). Klimaschutz durch Gerichte. *Neue Juristische Wochenschrift* 74(31): 2256–2263.
- Wagner, G. (2021b). Das „Shell Urteil“: Der gerichtlich einklagbare Klimaschutz trifft nun auch Unternehmen. *Nachhaltigkeitsrecht* 1(3): 349–351.
- Wegener, B. (2019). Urgenda – Weltrettung per Gerichtsbeschluss? *Zeitschrift für Umweltrecht* 30(1): 3–13.
- Weller, M. (2021). „Schönfärberei beim Klimaschutz kann haftungsrechtlich gefährlich werden“. Berlin.